

Ruiz Vázquez, Joaquín. Ensenyant horta, aprenent paisatge. Anàlisi del discurs educatiu sobre el paisatge de l'horta i propostes de millora. *GeoGraphos* [En línea]. Alicante: Grupo Interdisciplinario de Estudios Críticos y de América Latina (GIECRYAL) de la Universidad de Alicante, 2 de septiembre de 2017, vol. 8, nº 100, p. 190-225. [ISSN: 2173-1276] [DL: A 371-2013] [DOI: 10.14198/GEOGRA2017.8.100].

<http://web.ua.es/revista-geographos-giecryal>

Vol. 8. Nº 100

Año 2017

**ENSENYANT HORTA, APRENENT PAISATGE. ANÀLISI DELS
DISCURSOS EDUCATIUS SOBRE EL PAISATGE DE L'HORTA I
PROPOSTES DE MILLORA**

Joaquín Ruiz Vázquez
Màster de Professorat de Secundària. Universitat de València (València, Espanya)
Correo electrónico: ruizvaz@alumni.uv.es

Recibido: 24 de septiembre de 2016. Devuelto para revisión: 15 de octubre de 2016.
Aceptado: 2 de septiembre de 2017

RESUM

Al País Valencià existeixen espais agraris periurbans que conformen paisatges d'especial singularitat com ara l'Horta de València, que malgrat la seua importància està travessada per múltiples problemàtiques. Als centres d'educació secundària la majoria dels discursos sobre espai agrari que es transmeten des dels manuals escolars i el professorat s'hi apropen de manera taxonòmica, pobre i simplificadora, així com des d'un punt de vista únicament productivista, obviant tota la resta de dimensions des de les quals es pot analitzar un paisatge. Un ensenyament més convenient sobre els espais agraris a la comarca de l'Horta hauria d'estar íntimament lligat al medi local, així com contemplar totes les vessants d'un paisatge d'aquesta singularitat i alhora amb tantes problemàtiques. Un espai d'aquestes característiques pot esdevenir una oportunitat per treballar des de posicions crítiques i incentivant el compromís i la intervenció al medi, així com per a dinamitzar la feina conjunta amb altres departaments.

Paraules clau: Horta, paisatge, representacions socials, llibres de text, discursos docents.

ENSEÑANDO HUERTA, APRENDIENDO PAISAJE. ANALISIS DE LOS DISCURSOS EDUCATIVOS SOBRE EL PAISAJE DE LA HUERTA I PROPUESTAS DE MEJORA

RESUMEN

En el País Valenciano existen espacios agrarios periurbanos que conforman paisajes de gran singularidad como la Huerta de València, que a pesar de su importancia está atravesada por múltiples problemáticas. En los centros de educación secundaria la mayoría de discursos sobre el espacio agrario que se transmiten desde los manuales escolares y el profesorado se aproximan a este de manera taxonómica, pobre y simplificadora, así como desde un punto de vista únicamente productivista, obviando el resto de dimensiones desde las cuales se puede analizar un paisaje. Un estudio más adecuado sobre los espacios agrarios en la comarca de l'Horta tendría que estar íntimamente relacionada con su propio medio local, así como tener en cuenta todas las dimensiones de un paisaje tan característico y, al mismo tiempo, con tantas problemáticas. Un espacio de estas características puede presentarse como una oportunidad para trabajar desde posiciones críticas e incentivando el compromiso y la intervención en el medio, así como para dinamizar el trabajo conjunto con otros departamentos.

Palabras clave: Huerta, paisaje, representaciones sociales, libros de texto, discursos docentes.

TEACHING «HORTA», LEARNING LANDSCAPE. ANALYSIS OF EDUCATION DISCOURSES ABOUT “HORTA” LANDSCAPE AND IMPROVEMENT PROPOSALS

ABSTRACT

In Valencian country there are several peri-urbans agrarian areas that make such a singularity landscapes as Valencia's vegetable garden, which in spite of its importance is concerned by multiple problems. In many cases, textbooks and also teachers understand the agrarian areas in a taxonomic, poor, simplify and productive way so this point of view omit all of the others dimensions in order to analyze the landscape. An appropriate teaching about agrarian areas in *Horta* region has to be closely related to local environment and keep all the dimensions of this singularity landscape that is suffering year over year. This kind of area could provide a chance in order to work in a critical position and stimulate the commitment and environment intervention. Also this methodology could be a chance to motivate team work with others departments.

Key-words: Vegetable garden, landscape, social representations, textbook, teaching views.

ENSINANDO HORTA, APRENDENDO PAISAGEM. ANÁLISE DOS DISCURSOS DE EDUCAÇÃO DA PAISAGEM DA HORTA I PROPOSTAS DE MELHORA

RESUMO

Em Valência há espaços agrícolas periurbanos que formam paisagens de grande singularidade como a Horta de Valência, que apesar da sua importância é atravessada por vários problemas. Nas escolas secundárias a maioria dos discursos sobre a área agrícola que são transmitidos a partir de livros didáticos e professores abordam a questão de forma taxonômica, pobre e simplista, e de um ponto de vista produtivista, ignorando o resto das dimensões a partir dos quais pode analisar uma paisagem. Uma educação mais conveniente das áreas agrícolas da região da Horta deve estar estreitamente relacionada com o seu próprio ambiente local e ter em conta todas as dimensões de uma paisagem dessas características e, ao mesmo tempo, com tantos problemas. Um espaço desses recursos pode apresentar uma oportunidade de trabalhar em posições críticas e encorajar o engajamento e a intervenção no ambiente e estimular o trabalho conjunto com outros departamentos.

Palavras-chave: Horta, paisagem, representações sociais, livros, discursos educacionais.

PLANTEJAMENT DEL PROBLEMA

Tradicionalment s'ha relacionat el concepte «paisatge» a una visió contemplativa i idealista, molt vinculada a elements naturals o rurals i a una certa excepcionalitat. Aquesta idea, que es va gestar amb l'expressió pictòrica del paisatgisme durant el segle XIX, ha anat evolucionant en cercles científics i acadèmics que han passat a contemplar-ho com l'expressió d'una superposició de dades històriques, culturals, ambientals, etc. que reflecteixen la relació entre les societats i el medi que habiten (López, 2006). Aquesta visió complexa i multidisciplinària, forçosament, ha de contemplar els paisatges que podríem anomenar «ordinaris» o «degradats». Tanmateix, aquestes concepcions encara estan lluny de les que existeixen al si de la mentalitat popular, encara instal·lada en l'excepcionalitat i l'idealisme.

Aquest contrast entre la concepció acadèmica i popular del paisatge ha accentuat, les darreres dècades, la degradació de molts espais que, malgrat la seua importància ambiental, cultural o patrimonial, no han gaudit del reconeixement i valoració de bona part de la societat. És el cas del paisatge de l'horta de València, espai d'un valor innegable però que ha vist desaparèixer fins al 40% de la seua superfície agrícola en el darrer mig segle (Sanchis, 2004) degut en bona part a la depredació urbanística.

L'any 2000, a Florència, es va aprovar el Conveni Europeu del Paisatge (Ministeri de Medi Ambient, 2008), impulsat pel Consell d'Europa davant la preocupant pèrdua de diversitat que s'estava observant als paisatges europeus. Aquest text, de gran importància en la gestió territorial, defineix paisatge com «qualsevol part del territori tal i com la percep la població, el caràcter de la qual és el resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i/o humans». Entre els objectius d'aquest conveni hi ha el desenvolupament sostenible basat en un equilibri entre les necessitats socials, econòmiques i mediambientals i també proposa un seguit de mesures referents a la dimensió educativa dels paisatges i a la importància d'una bona educació paisatgística com a requisit per a promoure la generació d'actituds positives cap a aquests (Prats i Busquets, 2010).

Partint d'aquests textos oficials podem afirmar que existeix un consens en definir el paisatge com un «producte social» fruit de la relació entre les societats i el seu medi, per aquest motiu esdevé una bona font per a analitzar les societats humanes. Un paisatge, per tant, que és possible «llegir» en tant que sistema semiòtic, però del que hem de reconèixer la seua complexitat, així com el seu component inacabat i dinàmic. Encabir les interaccions ecològiques d'un paisatge en una relació sistèmica de la qual nosaltres en formem part posa l'accent en la necessitat d'un model sostenible i en la nostra implicació com a societat, esperonant el nostre compromís amb unes determinades actituds positives cap als paisatges (Busquets, 2010).

Sovint, quan pensem en paisatges agraris, ens venen al cap imatges pròpies del medi rural, però la realitat és molt més complexa i no sempre una determinada activitat

econòmica (l'agricultura) coincideix amb un determinat territori (rural). En el cas de l'àmbit geogràfic que ens ocupa a aquest treball, l'Horta de València, creiem més adient referir-nos-hi com a medi periurbà. La periurbanització fa referència al procés d'expansió dels nuclis urbans sobre l'espai rural que les envolta, una expansió que sovint és urbanística però que també pren les formes de canvis funcionals, de modes de vida o econòmics (Brück, 2002, p. 7).

D'aquesta manera ens atrevim a definir l'horta de València com a paisatge periurbà en quant a que la majoria de la seua població es concentra a nuclis urbans en procés de perdre la seua identitat tradicional i esdevenir satèl·lits o ciutats-dormitoris de la metròpoli. El poblament dispers tradicional de l'horta (barraques, alqueries i cases de llaurador), amb les seues formes de vida lligades a l'activitat agrària, cada cop es troba més reduït i degradat degut, entre d'altres, a que la funcionalitat de la comarca és sobretot urbana: els seus habitants treballen i compren a la ciutat, fan ús dels seus serveis i duen a terme un estil de vida urbà. L'horta de València ha esdevingut l'espai sobre el qual s'ha articulat un àrea metropolitana amb funcions preeminentment urbanes i industrials, relegant les agràries a una posició secundària, malgrat la seua profunda tradició i importància qualitativa.

L'horta ha esdevingut un espai que malgrat estar físicament prop de la ciutat, es troba social i culturalment molt lluny d'aquesta. Les zones de frontera entre aquests dos mons són abruptes i de baixa qualitat visual, les grans infraestructures de comunicació destinades a les necessitats metropolitanes n'han fragmentat l'espai, alçant barreres psicològicament importants i trencant la funcionalitat pròpia de l'activitat agrària. Carles Sanchis i Ignacio Díez afirmen que es dona la situació de que hi ha una ciutat sobre l'horta «que es desenvolupa sobre un paisatge històric, quasi rectilini, amb el que no guarda pràcticament cap vincle i que a poc a poc va consumint» (Sanchís y Díez, 2012). Des dels moments de màxima expansió de l'horta de València, a mitjans del segle XIX, quan horta i ciutat mantenien una relació de total simbiosi, es va arribar al moment de trencament d'aquest equilibri arran de l'expansió urbana de la ciutat i el desenvolupament industrial de mitjans del segle XX, que va iniciar un procés de fragmentació i creixement a costa del sòl agrari cada cop més accentuat.

Aquest procés de periurbanització s'ha donat a l'entorn de moltes ciutats, però creiem que el cas de València té uns elements que el fan peculiar front a uns altres casos semblants: el valor cultural i identitari de l'horta (Sanchís y Díez, 2012). Uns valors que s'han anat forjant a poc a poc a la mentalitat dels valencians i valencianes arran de diferents expressions culturals, com ara la literatura de Teodor Llorente i Azorin o els llenços de Sorolla i Pinazo. Unes expressions culturals, però, que han contribuït a un accentuat estereotipatge i idealització que potser ha col·laborat en una percepció d'aquest paisatge per part de la ciutadania des d'una perspectiva més contemplativa, idealista i essencialista i, per tant, passiva.

Segons els autors que hem citat adés, les relacions d'afecció d'una població cap a un medi determinat es basen en dos pilars fonamentals: els vincles que creen amb el seu entorn a partir del seu quefer quotidià i els judicis que són fruit d'un transfons sociocultural i d'una valoració social del paisatge. En aquest sentit, la percepció del paisatge està molt lligada als vincles que la comunitat estableix amb el territori i, en el cas de l'horta de València, per a moltes habitants de la ciutat és el d'un territori llunyà en l'espai i en el temps, desconegut i inaccessible, una simple estampa folklòrica lligada al passat i construïda a partir d'estereotips que poc tenen a veure amb la realitat.

Creiem indispensable tenir en compte aquestes particularitats del procés de periurbanització a l'horta de València per tal de poder abordar l'estudi de quin paper han jugat els processos educatius en aquest procés d'allunyament del paisatge de l'horta de la ciutadania i de quina manera podria contribuir-ne a l'apropament.

La nostra proposta es basa en conduir a aquest apropament a través del treball escolar d'alguns dels problemes socials rellevants de la nostra societat, com ara el de la sostenibilitat o disponibilitat de recursos, incentivant algunes competències com la del pensament crític i realitzant un apropament tant virtual com real al medi local.

POTENCIAL DE L'HORTA EN L'ESTUDI DEL PAISATGE

L'horta conforma un paisatge antròpic molt complexe, on tot un seguit de valors ecològics, culturals, patrimonials, històrics, etc. s'entrecreen tot conformant un espai que és el resultat de les relacions dels seus habitants amb el medi al llarg molts segles. Aquest territori que, a més, es troba molt a prop dels nuclis urbans de la comarca, pot suposar un marc privilegiat per a que l'alumnat de secundària i batxillerat estudeie de manera multidisciplinària i a través de diverses problemàtiques molts dels continguts presents als seus plans d'estudi, com exposarem a continuació a través d'alguns exemples:

- «*La idea de sostenibilitat al·ludeix a la possibilitat de mantenir la continuïtat de les societats humanes al llarg del temps sense destruir la capacitat regenerativa de les seues limitades fonts físiques, i dels recursos i serveis naturals que ofereixen a les societats humanes*» (Aguilar *et al.*, 2005). Partint d'aquest concepte, el paisatge d'horta és un paradigma de la sostenibilitat i, per tant, pot ser una eina molt adient per explicar i transmetre aquesta idea tant a nivell global com local incidint així en el treball promogut des d'organismes com la UNESCO o l'OEI en educació per a la sostenibilitat (Vilches *et al.*, 2009).
- L'horta és una oportunitat per a superar aproximacions als espais agraris de tipus taxonòmic i productivista, les quals, com veurem més endavant, encara són les més habituals als discursos pedagògics hegemònics: Visions allunyades de la vida i de l'experiència o interessos de l'alumnat. Front a aquests punts de vista

hem de fomentar-ne d'altres bassades en l'experiència directa amb l'entorn, en aquest cas el paisatge periurbà de l'Horta. Hem de reforçar el coneixement del seu funcionament, les seues complexitats i les formes de vida que s'han donat i s'hi donen. Tampoc no podem obviar les interaccions entre els diferents agents que en formen part, les tensions i la dialèctica, els interessos; en definitiva, el conflicte. La nostra horta porta més de mig segle sent el camp de batalla d'un seguit de conflictes urbanístics, socials, polítics i ecològics i la seua situació actual n'és el resultat. Dotar a l'estudiantat de les eines necessàries per entendre aquests conflictes i fomentar el seu compromís és una de les claus de l'aprenentatge significatiu. Gramsci afirmava que viure volia dir prendre partit i nosaltres també compartim aquesta idea i creiem que, des de les aules, hem de fomentar sempre l'actitud crítica i compromesa del jovent. L'objectiu de tot plegat seria comprendre i transformar. Com afirmen les autores de la proposta didàctica «Viure l'horta» (Aguilar *et al.*, 2005) estem convençuts i convençudes que el que és realment educatiu és trobar ferramentes conceptuals i procedimentals per saber viure i reconèixer la vida com el que és; una vida complexa i interconnectada amb innumbrables llaços socials i naturals entreteixits que ens comprometen i ens enriqueixen. Experiències, conceptes i procediments per poder entendre la vida, exercir la crítica i capacitar-nos per a una intervenció responsable i creativa al món».

- Treballar l'horta ens permet superar les visions productivistes des de les quals s'enfoca de manera hegemònica l'ensenyament sobre els espais agraris, punts de vista que no són sinó el reflex de l'actual model de desenvolupament capitalista. L'horta, però, ens permet apostar per propostes que superen aquest paradigma i aposten per canviar els valors quantitius per uns altres de qualitius, com ara la justícia, l'equitat, la convivència, la sostenibilitat o l'aportació a la comunitat. Així, projectes d'aquest tipus s'integrarien molt bé en nous models pedagògics com ara l'aprenentatge servei (Puig, 2011), teixint xarxes amb diferents agents socials del territori i incidint realment en la vida comunitària. Un exemple real de projecte d'acció social des dels centres de secundària en els qual podríem emmirallar-nos seria el portuguès «*Nos Propomos!*»¹.
- En la línia del treball per la sostenibilitat el treball al voltant del paisatge de l'horta ens permetria visibilitzar tots els processos biofísics que a la ciutat romanen invisibles amb tots els problemes que se'n poden derivar. Quan obrim l'aixeta ix aigua, però no sabem d'on ve. Quan fem les nostres necessitats, tirem de la cadena, però desconeixem cap a on van els nostres detritus. Fem la compra tot sovint sense preguntar- nos per l'origen d'allò que acabem ingerint i, quan llencem la brossa a les escombraries, ens deixem de preocupar pel problema de què se'n fa, dels residus que produïm. Tots aquests processos tenen lloc lluny de

¹ Lloc web del projecte Nos Propomos!: <<http://nospropomos2016.weebly.com>>. [Consultat el 11/06/2016].

la nostra realitat i experiència, però tanmateix existeixen i conèixer-los i prendre'n consciència hauria de ser un objectiu prioritari del nostre sistema educatiu, «*cal representar plàsticament i culturalment els fluxos naturals, les seues funcions i qualitats. S'haurien de crear múltiples narratives sostenibles, palpables i eficaces, per ajudar a cristal·litzar creences i hàbits de convivència. Noves actituds i discursos a favor de la tolerància pel que fa el món viu al que pertanyem*» (Aguilar *et al.*, 2005). L'estudi del paisatge de l'horta pot ser una oportunitat per a aconseguir aquesta fita tan relacionada, com hem dit adés, amb la sostenibilitat. Les formes de vida tradicionals de l'Horta són el resultat de segles de saviesa popular acumulada pel que fa a la producció de productes de qualitat, la gestió de residus i la generació de qualitat de vida i salut.

- Un altre problema social de gran importància que es pot formular és el de la identitat. Les societats postmodernes han despul·lat els individus d'identitats clares i estables, deixant en les seues pròpies mans la construcció d'aquesta, la qual pot parèixer que sempre serà inestable i canviant (Bauman, 2005). De igual manera, les ciutats creixen a costa de soterrar espais singulars de forta càrrega identitària o emotiva i de substituir-los per grans espais anònims, anodins, d'indiferència i desarrelament; no-llocs, en definitiva (centres comercials, infraestructures de comunicació, barris dormitori, etc. (Aguilar *et al.*, 2005). Degut a aquest procés, a un món tan global i interconnectat sovint manquem de referències locals on arrelar sentiments identitàris. En aquest sentit, l'estudi i coneixement d'un paisatge singular com el de l'horta pot afavorir sentiments de pertinença, arrelament i identificació que repercutisquen positivament en el benestar personal de les joves, en la seua vertebració social, en la seua valoració d'aquests espais i en el compromís per la seua protecció.
- Una aproximació adient a l'horta, però, necessita temps. Aquest és un problema relacionat tant amb els continguts com amb la metodologia de les propostes didàctiques que realitzem. El temps és un dels recursos més preuats de les societats contemporànies però, al mateix temps, el seu ritme frenètic sovint el converteix en un bé escàs. Els ritmes pedagògics tampoc no poden defugir d'aquesta inèrcia social i tot sovint els centres escolars semblen més aviat fàbriques on el «coneixement» és consumit de manera compartimentada i frenètica, sense temps a gaudir-lo i ni tan sols a digerir-lo. Cada hora el soroll mecànic del timbre (o potser una música amable, però amb la mateixa funció) marcarà el moment de canviar d'un menú a un altre que també caldrà ingerir a corre-cuita. A les nostres societats tot va molt ràpid: els cotxes, el *fast food* o el calendari escolar, però aquests ritmes basats en el productivisme són contraris a un aprenentatge significatiu, profund i assossegat. Estudiar l'horta (o qualsevol altre tema) de manera efectiva suposa apropar-se al territori, conèixer els agents que el conformen, llegir moltes fonts, contrastar-les, debatre, parlar, comunicar-se... Precisament tot el que el ritme frenètic de la modernitat ens complica. Apropar-se a l'horta vol dir apostar pels ritmes més naturals i pausats d'aquest

paisatge. «La parsimònia de ritmes lents i distàncies curtes reivindica altre model de ciutat. La velocitat més pausada i les distàncies més reduïdes que caracteritzen la vida i les relacions quotidianes dels infants, els majors, de moltes dones, de la vida domèstica, del barri i del medi ambient local, ens poden marcar el camí a seguir» (Aguilar *et al.*, 2005). Un treball realment efectiu a l'aula sobre el paisatge agrari, seguint els principis que estem apuntant, no pot tenir la durada d'una unitat com la dels llibres de text convencionals, sinó que necessitat més temps per tal d'aprofundir realment en les problemàtiques, de conèixer veritablement el territori i d'amarar-se de totes els sensacions que un paisatge així pot donar al ritme que ens reclame. Recomanem, al menys, un mes i mig o dos per a dur a terme aquest tipus de projectes.

METODOLOGÍA

La nostra recerca estarà acotada geogràficament en la comarca de l'Horta (València). Aquest serà el marc on farem l'anàlisi dels materials, tant dels llibres de text com dels docents. Aquest serà també el marc per al qual realitzarem propostes de millora en els discursos.

Creiem que ha arribat l'hora de que els centres miren al seu entorn a l'hora de realitzar programacions didàctiques, projectes, etc. Això és molt important per a dotar al centre de personalitat -que aquest no siga un ens que podria ser-hi a qualsevol lloc i transmetre els mateixos continguts- però també per a ser capaços d'intervenir en el seu medi més pròxim per tal de millorar-lo. En aquest sentit, apropar a l'alumnat al medi que habita el dotarà d'eines i recursos per a conèixer-lo, comprendre'l i, si s'escau, protegir-lo. En aquest cas ens centrarem en el paisatge d'horta perquè és un dels més destacats de la comarca, però apostem perquè cada centre treballes amb especial èmfasi el paisatge que l'envolta -la ciutat, el camp de secà, la muntanya, la marjal, etc.

En aquest cas centrarem la nostra anàlisi en el curs de 3^a d'ESO, al ser el nivell educatiu on la matèria de geografia té més pes curricular.

Per a la realització de la nostra recerca hem emprat diferents tècniques metodològiques: l'anàlisi de continguts acadèmics, l'entrevista, l'observació i la revisió bibliogràfica. Les nostres fonts han estat també diverses: llibres de text, personal docent, alumnat implicat en projectes relacionats amb l'horta, articles i publicacions científiques, premsa i material divulgatiu en diferents formats.

Aquesta ha estat una investigació de tipus qualitatiu degut al caràcter que li hem volgut donar, basada en uns valors sovint intangibles o, en tot cas, difícils de quantificar, com són els propis de la dimensió ecològica, cultural, antropològica o identitària de l'horta. Per aquest motiu les mostres analitzades no són gaire nombroses però sí representatives

de diferents punts de vista.

Una part de la nostra recerca ha consistit en analitzar diversos manuals escolars de Geografia. Hem cregut important analitzar el contingut que es transmet als llibres de text perquè són un dels instruments més utilitzats pel professorat de secundària per a impartir la seua matèria i també perquè, segons la nostra opinió, tendeixen a fixar i canonitzar els continguts dels currículums escolars segons els interessos d'uns quants grups editorials. Els manuals analitzats han estat els corresponents a 3^r d'ESO de les editorials Ecir, Santillana-Voramar i Nau llibres. Els criteris de selecció d'aquests manuals han estat el comptar amb una representació majoritària de manuals pertanyents a grans grups editorials, els quals són hegemònics al nostre sistema educatiu, però també la presència minoritària d'un manual de caire alternatiu per tal de representar una sensibilitat diferent. Els tres són manuals que he pogut consultar a diferents centres educatius, per tant presents al nostre sistema educatiu.

També hem cregut adient comptar amb la veu d'algunes persones professionals de l'ensenyament per tal de conèixer la seua opinió respecte al nostre tema d'estudi. Per aquest motiu hem entrevistat a una petita mostra de docents que ens atorga, però, una valuosa informació qualitativa per tal de prendre el pols a l'estat de l'ensenyament dels paisatges agrícoles periurbans.

L'anàlisi de les representacions socials de l'alumnat sobre el paisatge d'horta l'hem fet a través d'una mostra ben concreta: els estudiants de 3^r d'ESO A de l'IES Isabel de Villena (València). El motiu d'aquesta tria ha estat la seua participació al projecte «Horta és futur?» durant aquest curs acadèmic, és a dir, són estudiants que durant els últims mesos han treballat tot un seguit de qüestions al voltant de l'horta i, per tant, poden donar-nos una interessant imatge del que han sentit, de com han evolucionat les seues idees inicials i dels resultats que podem obtenir quan decidim treballar aquest tema d'una determinada manera. L'aproximació a l'estudi d'aquestes representacions socials l'hem realitzat a través de dues tècniques metodològiques diferents: la conversa o entrevista flexible i la revisió de les avaluacions que el propi alumnat va realitzar del projecte un cop van finalitzar-lo.

QUINA PERCEPCIÓ DE L'HORTA TENEN LES PERSONES JOVES?

Segons les aportacions de la Geografia de la percepció i el Comportament la imatge que una comunitat es forme d'un paisatge incidirà en el seu comportament cap a eixe medi. Dit d'una altra manera, allò que un paisatge ens és capaç de transmetre influirà tant en la nostra construcció conceptual del mateix com en la manera en que intervenim en ell (Santana *et al.*, 2014).

Per a que una societat valore, conserve i participe de la gestió d'un entorn en primer lloc cal que el conega i el comprenga. En aquest sentit, pel que fa al paisatge de l'Horta de

València, alguns estudis realitzats demostren una percepció positiva per part de la ciutadania, si bé més basada en l'emotivitat i la idealització que en una implicació activa. Aquest va ser el resultat que es va poder extreure de les enquestes realitzades a la població arran de campanyes com la de la ILP a favor de la Llei d'ordenació i protecció de l'Horta al 2001 o de les més recents elaborades durant el procés participatiu del Pla d'Acció Territorial de l'Horta (PATH) (Montiel, 2012).

Quina és, però, la percepció que les persones adolescents tenen del paisatge d'horta? Per a analitzar-ho hem comptat amb la participació d'un grup d'estudiants de 3^r de l'ESO de l'IES Isabel de Villena, situat al barri de la Malva-rosa (València). Hem triat aquest jovent perquè a l'assignatura de Ciències Socials han dedicat uns mesos a treballar un projecte anomenat «Horta és futur?»² per a aproximar-se al coneixement del paisatge agrari periurbà de València i les seues problemàtiques. A través de les enquestes d'avaluació del projecte i d'algunes converses hem pogut conèixer una mica millor la imatge que algunes d'aquestes persones joves tenen del paisatge d'horta.

En primer lloc hem d'assenyalar la bona acollida que aquest tema ha tingut en aquesta mostra d'alumnes i el canvi d'idees que s'ha produït a la seua representació del paisatge. Preguntats sobre les impressions que tenien de l'horta abans de participar d'aquest projecte la majoria de les seues respostes demostraven la desconexió existent entre aquests espais i la seua realitat. Les seues idees prèvies relacionaven l'horta amb una idea de passat que contraposaven amb la vida moderna:

«Jo abans veia l'horta com algo... no se, que estava ahí però a mi no em representava, jo ho veia com algo que era del passat, que no te res a vore amb nosaltres»

Una altra idea molt present a les seues experiències era la del poc contacte que havien tingut amb aquest espai agrari, malgrat que el barri de la Malva-rosa és contigu a l'horta de Vera.

«Jo al principi pensava que l'horta no servia per a res. A mi no m'agradava l'horta, de les vies només havia passat una vegada per a veure a una amiga meua que viu a l'horta».

«Jo no coneixia bé l'horta, no sabia com era perquè no hi havia anat mai».

«He descobert que si creues les vies hi ha un món molt bonic que és molt interessant d'estudiar».

2 Blog del projecte «Horta és futur?» de l'IES Isabel de Villena, elaborat per la professora Àngels Martínez-Bonafé amb la col·laboració de Cristina Vicente-Almazán (Veterinària Sense Fronteres) i Joaquim Ruiz Vázquez: <<https://hortaesfutur.wordpress.com/>>. [Consultat el 29/09/2016].

El cas de la Malva-rosa és un dels més evidents de com les infraestructures i vies de comunicació fragmenten l'horta i l'aïllen de la ciutat. Aquestes opinions reforcen la idea de que l'horta es presenta tot sovint com un paisatge «llunyà en el temps i en l'espai. Un mode de vida anacrònic per una part, i un lloc desconegut i inaccessible per altra» (Sanchís y Díez, 2012). El resultat de tot això és que ens trobem amb una població condicionada per una opinió pública que considera que el sector agrari és anacrònic i està obsolet i, per contra, relaciona la idea de progrés amb les infraestructures i l'urbanisme. Aquest fet es projecta sobre la mentalitat de l'alumnat de manera clara.

En aquest context, amb una ordenació territorial que no integra els espais agraris periurbans en la ciutat ni en la vida dels seus habitants i amb una imatge de l'horta força devaluada entre la gent jove, el resultat és que, malgrat que la majoria afirmen que és un paisatge «bonic» quan se'ls hi pregunta directament, la seua percepció real es bassa, més aviat, en el desconeixement i el desinterès.

«Mai no ens han parlat de l'horta i jo, al menys, no hi tenia curiositat. No m'importava molt»

Aquesta idea inicial, com hem dit, es va veure modificada arran del treball a classe. Així, a les seues avaluacions del projecte, la immensa majoria de l'alumnat va afirmar que, després de treballar aquest tema a classe, les seues opinions sobre l'horta havien canviat. En general, de la ignorància i el poc interès es va passar a una actitud de valorització i compromís, de «descoberta» de la seua importància com molts han afirmat preguntats sobre si modificat les seues idees sobre el tema:

«Al principi pensava que seria un avorriment, però he canviat el meu punt de vista».

«Pensava que anava a ser un tema com qualsevol altre però m'ha impactat molt i ha canviat la meua idea de veure les coses».

«Sí, abans quasi no coneixia l'horta i ara pense que és més important del que pensava».

«Ara veig l'horta com algo més que un lloc d'on s'agafen hortalisses, ara la veig com algo fonamental per al poble valencià».

Unes altres opinions, a més, reflectien una opinió compromesa amb els problemes que afecten l'horta:

«Aquest projecte ens ha permès conèixer les seues amenaces i que cal salvar-la».

Aquestes mateixes opinions es veuen reafirmades quan entrevistem a algunes de les alumnes participants d'aquest projecte:

«Jo pense que l'horta és molt important per a nosaltres després d'haver-la treballat. Abans no coneixia res, però ara he après que tenim un gran patrimoni com per exemple l'ermita de Vera, també tenim les sèquies que són molt importants per a regar els camps, que fan de cinc a sis collites i pense que és la nostra identitat».

«Des de que estic amb aquest projecte m'he adonat de que és algo que ens pertany des de fa molt de temps. Que és passat, és present però també és futur perquè ens representa a tots els valencians i hem de mantindre-la. Ara sabem que és nostra i ens representa».

«Després d'haver entrat en l'horta he conegut els seus problemes i sí que m'ha canviat el pensament sobre ella».

Si parem esment a la valoració quantitativa que l'alumnat fa de la importància dels continguts que ha estudiat al projecte «Horta és futur?» el resultat és aclaparador: supera el 8 sobre 10 de nota mitjana. No hi ha dubte que aquest projecte ha estat capaç d'engrescar a molts joves i per tant l'han valorat molt positivament. Ens trobem davant d'un bon exemple de la importància de la feina del professorat i de la innovació educativa per impugnar el sentit comú.

Per què s'ha produït aquest balanç tan positiu d'un tema que, inicialment, els hi era aliè? La majoria d'alumnes han afirmat que ha estat degut a que aquest projecte els ha permès conèixer i valorar un paisatge del que han començat a comprendre la importància i que han començat a sentir com a part de la seua identitat:

«És el nostre patrimoni i la nostra identitat, si el perdem no seriem res».

«Ens ha donat a conèixer una part de la nostra identitat que molts joves desconeixen i que nosaltres hem tingut el privilegi de conèixer».

D'aquestes opinions es pot desprendre la imatge de que a alguns d'aquests joves se'ls ha produït una mena de «revelació» d'una part de la seua identitat que ignoraven i ara es mostren orgullosos i afortunats de ser-ne coneixedors.

Al mateix temps, aquest projecte els ha fet sentir participants d'un paisatge, el qual ha estat entès com un espai en continu canvi i travessat per moltes amenaces. Aquest punt de vista, afegit al sentiment de pertinença i valoració positiva cap a l'horta que ha estat adquirit per molts d'ells, els ha fet adoptar una posició de conscienciació sobre les problemàtiques concretes de l'horta i de compromís cap al medi:

«És molt important perquè podem canviar la mirada sobre l'horta i el futur de València».

«Perquè no es pot abandonar la nostra identitat i aquest projecte ens ajuda a lluitar per a que l'horta tinga futur».

«Nosaltres vivim al costat de l'horta i el que hi passe ens afecta».

Durant el desenvolupament d'aquest projecte l'alumnat participant va realitzar dues eixides a l'horta de Vera, la primera d'elles per conèixer de primera mà tot el que havien començat a descobrir a classe i la segona per participar de la I Marxa d'Escoles per l'Horta, una iniciativa duta a terme per diversos centres d'educació implicats en projectes relacionats amb aquest paisatge i en la qual, a banda de recórrer l'horta, van poder conèixer a estudiants d'altres centres i la feina que hi realitzen. Aquestes eixides han estat els elements més valorats de tots els del projecte i les que han produït els moments més gratificants per a l'alumnat, confirmant així la importància de les eixides escolars en el coneixement i valorització del medi, així com en l'assoliment d'un aprenentatge significatiu i una representació social més complexa dels coneixements (Aparecida *et al.*, 2016):

«El moment més gratificant va ser quan vam anar a l'horta i sentíem l'olor i l'aura de l'horta, eixa sensació m'agrada molt».

«Em va agradar quan vam veure els camps plantats i les alqueries o cases habitades».

Un altre apartat del projecte que l'alumnat va valorar molt positivament va ser la formulació de propostes per a contribuir a la defensa de l'horta. Aquest punt era el darrer, el qual es duia a terme després d'haver formulat el problema i haver realitzat una recerca sobre el territori i era la plasmació de tota la feina feta. Així, algunes joves destacaven la satisfacció de veure com la feina realitzada es materialitzava en propostes concretes amb les quals podien realitzar una contribució a la societat:

«El moment més gratificant per a mi va ser quan vaig veure que sí podien haver-hi solucions i se m'ocorrien propostes pròpies».

«Quan vam dir les nostres propostes em sentia com si poguera salvar l'horta», «al redactar les propostes finals m'he sentit molt gratificada al veure com ficàvem en conclusió tots els treballs fets fins al moment».

«Va ser molt gratificant que les nostres propostes foren escoltades per l'Ajuntament».

A més a més, en aquest cas, aquestes propostes van passar de ser una simple formulació teòrica a formar part d'una acció real i és que el propi ajuntament de València les va rebre dins d'una convocatòria de projectes per a millorar la ciutat, la qual cosa sense dubte va contribuir a motivar les estudiants. Precisament, una de les valoracions negatives més comunes d'aquest projecte ha estat el poc temps dedicat a aquesta darrera fase.

Ens agradaria reflectir, a mode d'exemple, algunes de les propostes realitzades per les estudiants a l'Ajuntament de València:

- Introduir contenidors de compostatge a la ciutat per tal de produir adobs i recuperar la relació de simbiosi d'aquesta amb l'horta.
- Facilitar l'accessibilitat a l'horta per poder recórrer-la, conèixer-la i, per tant, valorar-la. Senyalitzar rutes d'interès cultural, etc.
- Impulsar els mercats de venda directa de productes agraris ecològics de la comarca.
- Fomentar l'ús de productes hortícoles ecològics i de KM. 0 als menjadors escolars i als actes organitzats pel consistori.
- Impulsar la creació d'horts urbans als terrenys en desús.

Ara bé, també ens adonem d'un altre fenomen que s'ha pogut començar a donar entre aquests joves, la idealització del camp, la seua concepció com una imatge estètica i estàtica:

«És un lloc molt tranquil per a passejar, l'horta. No hi ha quasi soroll. Te paisatges molt bonics per a fer fotos... La gent sol anar a la ciutat de les arts i les ciències però ací també es podrien fer unes fotos molt boniques».

Aquestes idees, però, no serien exclusives d'aquests alumnes, sinó que estarien relacionades amb la preocupació real existent entre alguns sectors de que l'innegable atractiu estètic d'aquest espai pugua acabar amenaçant la seua funció agrària si l'horta es comença a valoritzar socialment sense una planificació concreta al darrere.³

En conclusió, podem afirmar que aquest projecte ha aconseguit aproximar a un grup d'alumnes al paisatge d'horta local fins al punt d'integrar-lo en la seua identitat, incentivant entre ells el coneixement d'eixos espais i el compromís en la seua preservació i defensa. Aquesta aproximació s'ha fet des de l'estudi de les diferents problemàtiques que travessen aquest espai, la recerca sobre el territori, el contacte amb diferents agents socials i ha conclòs amb la formulació de propostes de intervenció ciutadana, fent a l'alumnat protagonista actiu de la gestió del seu medi local i contribuint a la seua motivació pel tema. Hem pogut veure, per tant, quines eren les representacions socials d'aquests joves (i de la majoria de joves valencians i valencianes) al principi de començar a treballar aquest tema i com s'han modificat

3 «Tememos que la huerta acabe como un parque temático»: <http://www.levante-emv.com/valencia/2016/05/02/tememos-huerta-acabe-parque-tematico/1411907.html>. [Consultat el 06/06/2016].

durant la fase de treball.

Experiències com aquesta, però, són encara minoritàries a les classes de ciències socials dels nostres centres educatius. Per a obtenir ràpidament una visió de l'estat d'aquest tipus de projectes podem observar el nombre d'escoles i instituts participants de la I Marxa d'Escoles per l'Horta, a la qual hi van participar docents compromesos amb els valors d'aquest paisatge agrari. centres escolars són encara una minoria dins de tots els que conformen València i la seua àrea metropolitana. D'aquest fet en podem extreure una primera conclusió i és que de cara a l'opinió pública el sector agrari apareix es relaciona amb quelcom de marginal i poc desenvolupat, amb una idea de passat.

ANÀLISI DE LLIBRES DE TEXT

Els llibres de text són la interpretació del currículum oficial que diversos autors i autores o grups editorials en fan de cada matèria. Al llarg de la història del nostre país ha hagut diferents models de currículums, així, mentre que els de la LOGSE de principis dels anys 90 eren de caràcter obert i deixaven molt de marge a la lliure interpretació per part dels diferents autors (cosa que va ser aprofitada per diversos grups de renovació pedagògica per a fer materials innovadors), els de la LOE i sobretot els de la LOMQE han tingut un caràcter més tancat que ha limitat aquesta interpretació per part de les autores, autors i editorials, donant lloc en molts casos a productes més homogenis, enciclopèdics i tradicionals.

A l'estat espanyol, a partir de 1998, es va eliminar la necessitat de comptar amb autorització prèvia per a publicar manuals escolars, tot i així, a partir d'aquest moment s'ha detectat una mena d'autocensura per part de molts autors i autores que no s'havia donat en períodes anteriors i que es podria posar en relació amb les noves normes del joc imposades pels grans grups editorials des dels criteris de mercat i amb el desig de formar part d'eixa cultura hegemònica i no quedar-se despenjat (Tonini *et al.*, 2016).

Com que els llibres són un dels principals recursos didàctics del professorat dels nostres centres les representacions que en fan i el discurs que en transmeten esdevé hegemònic. Aquest fet, juntament a les inèrcies pedagògiques existents entre el professorat, fa que una determinada visió d'un tema esdevinga gairebé natural i siga reproduïda constantment sense cap sotmetiment a crítica.

Quan ens posem les ulleres de la crítica i analitzem aquest tipus de materials pedagògics ens adonem d'un seguit de fets relacionats amb el discurs que es transmet sobre els paisatges agraris que cal posar en rellevància. Per a fer-ho de manera més gràfica hem elaborat unes graelles on revisem què diuen alguns manuals sobre aquest tema des de diferents àmbits: organització, definicions, continguts, documents, activitats i si aborden de manera explícita i de quina manera el paisatge d'horta mediterrani.

Abans d'entrar en matèria volem remarcar l'existència de dos tipus de manuals escolars, els quals anomenarem «convencionals» i «alternatius». Els primers són els majoritaris al nostre sistema educatiu, pertanyen a grans grups editorials i podríem dir que reproduïen uns esquemes, continguts i discursos de caràcter hegemònic, fruit de les tradicions escolars i geogràfiques tradicionals. El segon grup de manuals, dits «alternatius», són encara minoritaris i són el resultat del treball de petits grups d'innovació pedagògica presents arreu del país. El seu enfocament és molt diferent al dels manuals convencionals i destaquen pel seu caràcter crític amb els discursos hegemònics. A continuació passarem a analitzar alguns dels manuals de 3^r d'ESO existents d'ambdós tipus, el d'Ecir (vegeu Quadre 2), Santillana-Vorammar (vegeu Quadre 3) i Nau Llibres (vegeu Quadre 4).

Així, el primer que crida l'atenció és la semblança entre els índexs de diferents manuals, els quals semblen realitzats amb la mateixa mesura. El tema relatiu a l'horta és abordat de manera gairebé mimètica per manuals de diferents editorials: factors físics i humans que condicionen el medi agrari, elements que el caracteritzen, agricultura de subsistència i de mercat, altres activitats del sector primari, etc. Si revisem el currículum que la LOE (vegeu Quadre 1) marca per a la matèria de Geografia, però, veurem que aquest esquema no s'imposa de manera tancada, sinó que és una adaptació de les editorials, autor o autores d'uns punts que permeten més diversitat.

La imprecisió en l'ús de termes i conceptes també és una constant que hem trobat en els manuals escolars. Un exemple concret el trobem als títols de les diferents unitats. Per exemple, el manual de 3^r d'ESO de Santillana-Vorammar s'anomena «El paisatge rural», aquesta definició, però, al text s'acaba assimilant amb la de «paisatge agrari» la qual, per la nostra realitat immediata, sabem que supera l'àmbit estrictament rural per a donar-se amb tota la seua plenitud també a àrees periurbanes com les de la comarca de l'Horta. El terme «periurbà», però, no apareix als manuals escolars fins a 2ⁿ de batxillerat.

En el que tots els manuals convencionals coincideixen és en el tractament dels continguts, els quals tenen un marcat caràcter productivista (només es parla de «sector primari») amb valoracions positives implícites cap a l'agricultura de mercat, exportadora i competitiva, la qual es contraposa a una agricultura «subdesenvolupada», «de subsistència», poc competitiva i destinada a desaparèixer engolida pels ritmes del mercat. Així, al manual de 3^r d'ESO de Santillana-Vorammar fenòmens com el minifundisme són catalogats com a «influències negatives del passat».

Quadre 1. Extracte del decret 112/2007 de 20 de juliol del Consell.

<ul style="list-style-type: none">• L'aprofitament econòmic del medi físic: relacions entre naturalesa, desenrotllament i societat.
<ul style="list-style-type: none">• L'activitat econòmica. Necessitats humanes i béns econòmics.
<ul style="list-style-type: none">• Les activitats agràries i les transformacions en el món rural.
<ul style="list-style-type: none">• Presa de consciència del caràcter limitat dels recursos, de la necessitat de racionalitzar el seu consum i de l'impacte de l'activitat econòmica en l'espai. El problema del canvi climàtic.
<ul style="list-style-type: none">• Localització i caracterització de les principals zones i focus d'activitat econòmica, amb especial referència al territori espanyol i europeu. Agricultura, indústria i servicis en la Comunitat Valenciana.
<i>Decret 112/2007 del 20 de juliol, del Consell, pel qual s'establix el currículum de l'Educació Secundària Obligatòria a la Comunitat Valenciana. p. 30476</i>

Font: Diari Oficial de la Comunitat Valenciana.

Els tipus de paisatge s'analitzen només des d'aquesta dimensió productivista i es fa de manera taxonòmica, amb una preocupació excessiva per encabir paisatges complexos i dinàmics dins de categories conceptuals fixes, monolítiques i binomialment oposades: policultiu o monocultiu, latifundisme o minifundisme, regadiu o secà, agricultura d'autoconsum i subsistència o agricultura de mercat, intensiva o extensiva, hàbitat dispers o concentrat, etc. D'aquesta dèria per la taxonomia es deriva una aproximació pobra, superficial i limitada a l'anàlisi dels paisatges agraris que no te en compte la seua diversitat, el seu dinamisme o la seua adaptació als contextos concrets a escala local.

Per exemple, el policultiu i el minifundisme sempre es posen en relació amb agricultures subdesenvolupades i poc competitives quan la realitat és que ha estat el model agrari tradicional a zones com l'Horta i actualment són la base dels nous models agroecològics que estan resultant rentables i adquireixen projecció de futur: petits terrenys amb produccions variades, ritmes naturals, totalment sostenibles i amb un fort valor afegit. No cal dir que aquest tipus de models no són esmentats als manuals, com tampoc ho són conceptes cada cop més emprats, com ara sobirania alimentària. Només trobem unes breus línies dedicades a explicar què és l'agricultura ecològica a manuals com el d'ECIR de 3^a d'ESO, mentre que la resta del temari està dedicat de manera acrítica a l'agricultura convencional, la que empra químics que contaminen la terra i les aigües, la que llauradors de la trajectòria de Vicent Martí cataloguen de «terrorisme» dut a terme per empreses com Monsanto o Bayer⁴.

Els problemes de l'agricultura arran de la «revolució verda», però, només són esmentats superficialment als manuals convencionals: ús d'adobs químics, contaminació dels sòls i les aigües, investigació genètica, etc. però sempre com un apèndix a l'explicació general, sense que siga la part fonamental d'aquesta.

4 Entrevista a Vicent Martí en Rebelión. Lección de vida: <<http://www.rebellion.org/>>. [Consultat el 13/06/2016].

El paisatge, treballat d'aquesta manera, esdevé simplement una fotografia que es pot descriure superficialment, categoritzant allò que es veu a simple vista o a través de documents com croquis o mapes. S'obvia, però, tota la resta: la dimensió cultural, patrimonial, social, humana, històrica, perceptual, etc. Al nostre parer, aquest fet no facilita l'adquisició d'algunes de les competències contemplades al currículum, com ara «la percepció i el coneixement de l'espai físic en què s'exercix l'activitat humana i la interacció que es produïx entre ambdós» o «comprendre l'espai dels fets socials i la pròpia vida de l'alumna o alumne». Ampliar les dimensions d'estudi d'un paisatge, però, suposa emprar mètodes més qualitius que no casen amb discursos productivistes predominants als manuals escolars i mancats de tota emoció per a l'alumnat i, no ho hem d'oblidar, sense emoció no hi ha aprenentatge⁵.

Els manuals escolars estan plens de fotografies, gràfiques, mapes... fins al punt que més de la meitat de l'espai pot estar ocupat per recursos iconogràfics. Aquestes imatges, si bé tenen la funció d'il·lustrar el tema, ser un suport icònic als continguts i ser emprats com a documents, en la realitat aquesta funció no es dona o si ho fa és de manera limitada i superficial (Valls, 2007).

Els recursos cartogràfics tampoc no són utilitzats de manera gaire precisa. Per exemple, al manual de 3^r d'ESO d'ECIR la unitat sobre el sector primari comença amb un mapa-mundi que divideix amb diferents trames els tipus d'agricultura del món i tota l'Europa occidental n'apareix amb la mateixa: intensiva amb creixements molt elevats. Aquesta visió homogeneïtzadora simplifica una realitat molt més complexa, la diversitat i riquesa de la qual se'n perd. Sí que se'n presenten altres materials cartogràfics a escales més reduïdes o croquis per a interpretar a través de preguntes però sempre amb una preponderància dels criteris taxonòmics presentats als continguts del tema, per la qual cosa sempre serà una aproximació limitada i empobridora.

5 Article publicat al diari ARA, «Sense emocions no hi ha aprenentatge»: http://www.ara.cat/societat/emocions-no-hi-ha-aprenentatge_0_1489651039.html. [Consultat l'11/06/2016].

Quadre 2. Anàlisi del llibre de 3^r d'ESO d' Ecir.

	Índex	Definicions	Continguts	Documents	Activitats	Referències que es poden posar en relació amb el paisatge d'horta
ECIR 3^r ESO	<p>Tema 5: La Geografia del sector primari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Factors que condicionen l'espai agrari • Elements del paisatge agrari • L'agricultura al món: els països desenvolupats • L'agricultura al món: els països subdesenvolupats • La ramaderia i l'explotació forestal • La nova agricultura • La pesca: mètodes i producció <p>Tema 14: Les activitats econòmiques a Espanya:</p> <ul style="list-style-type: none"> • El sector primari: l'agricultura 	<p>Definició «Paisatge agrari»: resultat de les diverses relacions entre l'ésser humà i el medi físic. Compren l'habitat, el parcel·lari i fa referència a l'explotació par part dels éssers humans d'una part de la superfície terrestre.</p>	<p>Descripcions maniquees i taxonòmiques dels diferents tipus d'agricultura i els seus elements, per exemple: parcel·lari (<i>bocage</i> o <i>openfield</i>⁶), tipus de cultiu (monocultiu o policultiu, regadiu o secà), hàbitat (concentrat o dispers), destinació del producte (autoconsum o mercat), propietat (latifundi o minifundi), productivitat (intensiva o extensiva), etc.</p> <p>Contraposició d'agricultura modernitzada i agricultura de subsistència. Dins de la modernitzada a banda del <i>bocage</i> i l'<i>openfield</i> diferencia l'<i>agricultura promíscua mediterrània</i>.</p> <p>Aborda alguns dels problemes de «la nova agricultura» fent referència a tots els que se'n van derivar de la «revolució verda» i algunes alternatives relacionades amb noves tècniques agrícoles, biotecnologia o agroecologia.</p> <p>Apartat «Perspectives» dedicat a la seguretat alimentària</p>	<p>La unitat s'inicia amb un mapamundi sobre els diferents tipus d'agricultura dividit en trames. Tota Europa occidental te la mateixa: agricultura intensiva amb creixements molt elevats. Visió simplificadora i homogeneïtzant.</p> <p>Algunes imatges s'utilitzen com a document per a fer-hi comparacions (paisatge mediterrani vs. paisatge normand) però la majoria de fotografies simplement són per a decorar.</p> <p>Plànols, croquis i gràfiques per a interpretar a través de preguntes.</p> <p>Vocabulari per aclarir alguns termes: Agricultura a temps parcial, guaret, Corporation farms...</p> <p>Al debat sobre «seguretat alimentària» s'hi exposa una declaració de la FAO sobre biotecnologia, portades de revistes, etc.</p>	<p>Activitats lligades a documents tipus plànols, croquis o gràfiques. Tres preguntes jerarquitzades per grau de dificultat (marcades amb simbologia diferents)</p> <p>Activitats que fan referència als textos. Alguna de nivell cognitiu més elevat però predominen les senzilles (copiar i pegar).</p> <p>«Treballa les competències»: Pautes per a analitzar paisatges. Les pautes presentades són de tipus taxonòmic i productivista, amb alternatives maniquees. Obvia tot el rerefons cultural, històric o social d'un paisatge.</p> <p>Les activitats a l'apartat «perspectives» són de baix nivell cognitiu i defugen el debat o la reflexió que un tema així pot evocar.</p> <p>Activitats finals de síntesi molt senzilles: seleccionar opcions</p>	<p>Fotografia sobre «cultius d'horta en el mediterrani espanyol. Divisió en petites parcel·les» on s'hi pot veure una alqueria (poblament dispers) i xicotets camps (minifundisme) amb diferents conreus (policultiu). Activitat relacionada: comparar la fotografia amb una altra d'un paisatge agrari normand.</p> <p>Referència a l'<i>agricultura promíscua mediterrània</i> «que combina paisatges de secà de cereal, vinya o olivera amb xicotetes explotacions d'horta» [...] obligats a modernitzar les seues explotacions, abandonar-les o dedicar-se a l'agricultura a temps parcial».</p> <p>Parlant de l'<i>agricultura comercial europea</i>: [...] prop de les ciutats, l'agricultura es realitza en xicotetes parcel·les i s'especialitza en hortalisses, fruites i flors. Pregunta relacionada: Quins paisatges agrícoles tradicionals podem trobar a Europa? Quina és la seua situació actual?</p> <p>Apartat relacionat amb les conseqüències de la revolució verda i l'agricultura ecològica.</p> <p>Parlant de la situació de l'agricultura espanyola: augment de la importància dels productes mediterranis (hortofrutícoles), dedicats sobretot a mercats exteriors.</p> <p>Tracta de problema la pervivència de xicotetes propietats amb productivitat baixa.</p>

Font: *Elaboració pròpia.*

⁶ La pervivència d'aquests models de parcel·lari ha estat posada en dubte des de diferents perspectives, com ara els nous usos del medi rural (Rullán, 2005).

Quadre 3. Anàlisi del llibre de 3^r d'ESO de Santillana-Voramar.

	Índex	Definicions	Continguts	Documents	Activitats	Referències que es poden posar en relació amb el paisatge d'horta
Santillana Voramar (Comunitat valenciana) 3^r ESO	<p>2. El paisatge rural</p> <ul style="list-style-type: none"> • Quins factors condicionen el paisatge? • Quins elements caracteritzen el paisatge agrari? • Quins paisatges es distingeixen dins l'agricultura de subsistència? • Quins paisatges es distingeixen dins l'agricultura de mercat? • Hi ha altres activitats en el sector primari? • Activitats: El croquis d'un paisatge rural • Ampliació: La manipulació dels aliments 	<p>El títol de la unitat és «el paisatge rural» però a la definició barreja aquest terme amb el de «paisatge agrari», el qual supera l'àmbit rural per a integrar també zones periurbanes com l'horta de València.</p>	<p>Descripcions maniquees i taxonòmiques dels diferents tipus d'agricultura i els seus elements, per exemple: parcel·lari (<i>bocage</i> o <i>openfield</i>), tipus de cultiu (monocultiu o policultiu, regadiu o secà), hàbitat (concentrat o dispers), destinació del producte (autoconsum o mercat), propietat (latifundi o minifundi), productivitat (intensiva o extensiva), etc. En aquest cas relaciona sempre pràctiques com el policultiu o el minifundisme a economies endarrerides o a «influència negativa del passat» i l'agricultura intensiva d'alta productivitat a països amb molts recursos econòmics i alt nivell tecnològic (a l'horta de València ho ha estat sempre degut a altres factors físics o culturals).</p> <p>Enumera tot un seguit de «tècniques modernes» com l'ús d'adobs o la investigació genètica sense problematitzar-les i contraposant-les amb una valorització positiva a d'altres de tradicionals amb la millora de la productivitat i l'augment dels beneficis com justificació.</p> <p>Relaciona el guaret amb agricultures extensives però també ha estat una tècnica tradicionalment molt emprada a l'horta.</p> <p>El discurs que transmet és el de la valoració positiva d'una agricultura intensiva destinada al mercat i adaptada als seus ritmes i contraposada a una de tradicional, poc competitiva.</p>	<p>Utilitza força fotografies de paisatges valencians.</p> <p>Exposa com a «documents» fragments d'obres sobre economia dels anys 80.</p> <p>Adjunta glossari amb diferents termes que poden resultar desconeguts per a l'alumnat</p> <p>Mapamundi on es cataloga tot l'arc mediterrani peninsular de «horticultura».</p>	<p>Preguntes d'idees prèvies interessants: Sobre la definició de paisatge rural, sobre els paisatges rurals valencians característics, fent reflexionar sobre l'expansió del monocultiu de la taronja o debatent sobre els avantatges i desavantatges de dedicar-se a l'agricultura.</p> <p>Llegir un croquis: les pautes per a fer-ho es basen en les descripcions maniquees vistes als continguts.</p> <p>Ampliació: la manipulació d'aliments. Única ocasió en la que s'exposen documents (si bé breus) per a abordar aquest tema des d'un punt de vista crític.</p>	<p>La unitat obri amb una fotografia dels camps de tarongers característics d'algunes planes litorals valencianes i reflexionant sobre l'extensió d'aquest monocultiu. A aquest text s'hi refereix al paisatge d'horta com a «superfícies reduïdes».</p> <p>Imatge de regadius a Xeraco, de <i>paisatge rural intensiu</i> a Oriola</p> <p>«els paisatges mediterranis combinen una agricultura de secà, de rendiments baixos i dedicada a la trilogia mediterrània amb l'agricultura de regadiu, de cultiu d'horta més rendibles, i en la qual s'han introduït cultius industrials i fins i tot productes tropicals com el tabac o el cotó.</p>

Font: BARBERÀ, Lurdes (2002). *Elaboració pròpia*.

Quadre 4. Anàlisi del llibre de 3^r d'ESO de Nau Llibres.

	Índex	Definicions	Continguts	Documents	Activitats	Referències que es poden posar en relació amb el paisatge d'horta
Gea-clio. Nau llibres 3 ^r ESO	<p>Transformacions al medi rural: l'activitat agrària</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Passat i present de l'agricultura 2. La interacció de l'agricultura i la ramaderia amb el medi 3. Qui cultiva? 4. Camins que s'obrin cap al futur 5. Ara et toca a tu 		<p>Dedica una part a la història de l'agricultura i difusió dels principals conreus.</p> <p>Tot allò referit als factors físics i humans que modifiquen el medi i condicionen l'activitat agrària s'introdueix a través de fonts diverses per a que siga deduït per l'alumnat</p> <p>Es presenta de manera crítica l'agricultura intensiva basada en el monocultiu i en l'ús de químics</p> <p>S'apunten als interessos que van motivar la revolució verda.</p> <p>Es mostra un <i>codi de les bones pràctiques agràries</i>.</p> <p>Dedica un apartat a parlar de les persones que practiquen l'agricultura, contemplant la seua diversitat i els problemes que els afecten.</p> <p>Presenta testimonis diversos, representants de diferents sensibilitats al llarg de la història.</p> <p>Exposa diferents solucions a alguns dels problemes plantejats: reforestació de boscos, turisme rural, plataformes ciutadanes...</p>	<p>Mapamundi amb origen de diferents espècies vegetals</p> <p>Quadres sobre major productors de diferents conreus al món, evolució de la població activa a espanya, taules sobre la població ocupada en l'agricultura...</p> <p>Imatges, mapes i gràfiques per a deduir continguts</p> <p>Documents presentant testimonis imaginaris però versemblants de llauradors que empren llavors transgèniques i d'altres que practiquen l'agroecologia.</p> <p>Presentació de notícies per parlar de diversos temes: cultius hidropònics, conflictes territorials a Amèrica llatina, declaració de grans caps indis...</p>	<p>Presenta una bateria de preguntes inicials a cada tema per a animar a l'alumnat a respondre-les al llarg de la unitat.</p> <p>Realització de propostes de futur</p> <p>Activitats d'empatia. Què faries si fossis un jove agricultor que...</p> <p>Deducció de la relació entre clima i agricultura a través d'un mapa de trames.</p> <p>Activitat de síntesi: dibuixar croquis de cultius a través dels exemples representats als textos</p> <p>Activitat final: simulació sobre la presentació de projectes agrícoles per a rebre fons europeus.</p>	<p>Fotografia de policultiu intensiu al Vèneto molt semblant a l'horta valenciana.</p> <p>Imatge de tarongerar com a espècie que ocupa grans extensions a la zona litoral mediterrània</p> <p>Fragment de premsa sobre la problemàtica derivada de l'ús de nitrats i la contaminació dels aqüífers</p> <p>Document dedicat a exposar com era la vida a una alqueria de l'horta de València.</p> <p>Fotografia dels productors venent la seva collita a mercavalència.</p> <p>Mapa amb <i>els últims reductes de l'horta de València</i> amb indicacions de les zones millor i pitjor preservades.</p> <p>Fotografia d'una cebera a Sant Isidre. Exemple de paisatge rural en desaparició. Documents sobre «salvem l'horta»</p> <p>Fotografies de barraques afectades per la ZAL i dels accessos a Natzarret. Document «un futur per a l'horta» sobre l'alternativa que suposa l'agricultura ecològica per als llauradors i llauradores</p>

Font: RAMIREZ i SOUTO (2004). Elaboració pròpia.

Les activitats que presenten la major part de manuals escolars hegemònics són d'un nivell cognitiu baix (Sáiz y Colomer, 2014), és a dir, no generen en l'alumnat una reflexió o aprenentatge significatiu ni afavoreixen el pensament crític, sinó que més aviat són un *copy and paste* dels continguts del manual que no suposa gaire reflexió. Molts manuals inclouen, a les darreres pàgines de cada unitat, diversos apartats diferenciats per a treballar procediments concrets, com ara la interpretació de documents de diferent natura, com ara cartografies, però com ja hem dit adés, sempre sota els criteris limitadors de la taxonomia. Altre tipus de documents exposats sovint són textos amb idees contraposades per tal de promoure el debat. Aquest tipus d'activitats, que en podrien resultar molt profitoses, són plantejades a partir de textos molt breus i simples, per la qual cosa pot ser més complicat arribar a generar debats complexos.

En relació als discursos que els manuals escolars poden transmetre sobre el paisatge concret de l'Horta hem comprovat que, degut a les escales de magnitud en les quals desenvolupen els seus continguts (global a 3^r d'ESO) el medi local no és tractat en profunditat. Algunes activitats animen l'alumnat a reflexionar sobre continguts concrets aplicats a la seua realitat local i normalment s'inclou un apartat reservat als continguts autonòmics, si bé la realitat és que aquest apartat sempre és minoritari (Segura *et al.*, 2001) i, en tot cas, tampoc no hem de confondre medi local amb medi autonòmic, molt més divers. Les referències més explícites són, com acabem de dir, a través d'algunes propostes d'activitat, si bé aquestes no deixen de ser minoritàries. Sovintegen també algunes fotografies amb paisatges de l'Horta de València o d'altres de semblants, algunes s'utilitzen simplement per a il·lustrar el contingut i d'altres es fan servir com a document per a treballar-hi, comparant-les per amb exemple, paisatges ben diferents o analitzant-les seguint sempre un esquema basat en termes binomials.

El llibre de 3^r d'ESO d'ECIR és l'únic que al parlar de tipus de parcel·lari diferencia, a banda del *bocage* i l'*openfield*, l'agricultura promiscua mediterrània, «que combina paisatges de secà, cereal, vinya o olivera amb xicotetes explotacions d'horta». Els sòls de l'horta de València estan catalogats com d'alt valor agrícola, això vol dir que són d'una productivitat excepcional. Malgrat aquest fet indiscutible, cap manual convencional en fa referència.

Els exemples de manuals escolars de geografia dels que hem parlat fins el moment són aquells que pertanyen als que hem classificat com a «convencionals». Malgrat el seu caràcter minoritari no hem d'oblidar, per l'aportació qualitativa que representen, els llibres de text dits «alternatius», com ara l'elaborat pel grup d'innovació pedagògica Gea-Clio, editat per Nau Llibres (Ramírez i Souto, 2004).

Un simple cop d'ull al seu índex ens farà notar les primeres diferències: «Transformacions al medi rural: l'activitat agrària», un títol que te en compte el caràcter dinàmic del medi, si bé segueix reproduint el model que relaciona intrínsecament medi rural amb espai agrari, realitat que ja no és la que trobem a l'Horta.

El primer que crida l'atenció és la manera de presentar els continguts, els quals no apareixen redactats com a la resta de manuals, sinó que prenen la forma de documents, fonts, recursos diversos que permeten a l'alumne deduir els continguts alhora que s'hi fa preguntes i crea les seues pròpies idees sobre el tema. Aquesta manera de treballar «per indagació» provoca un aprenentatge més significatiu dels continguts. És una metodologia pròpia del model constructivista, el qual compta amb un bon arrelament als nostres moviments de renovació pedagògica.

El caràcter crític dels documents i continguts és una altra de les claus que cal destacar d'aquest tipus de manual, sent per exemple l'únic que presenta de manera crítica l'agricultura intensiva basada en el monocultiu i l'ús de químics, alhora que apunta als interessos que hi havia al darrere de l'anomenada «revolució verda».

Crida l'atenció el tercer punt de la unitat: «qui cultiva?». Són molt pocs els manuals que posen el punt de mira sobre les persones que habiten i treballen a l'espai agrari quan, en realitat, són els seus principals protagonistes, les persones que l'han donat forma i l'han construït tal i com és. El manual de Gea-clio ens apropa a les seues realitats des del punt de vista de la diversitat i els problemes que travessen les seues vides. També és un dels pocs llibres que contemplen altres agents territorials més enllà de les institucions públiques: els moviments ciutadans i socials, els quals tenen una llarga tradició de lluites, victòries i derrotes a la comarca de l'Horta.

Per últim, també és innovador al presentar un cinquè apartat anomenat «ara et toca a tu» on s'anima a l'alumnat a realitzar propostes per contribuir a la resolució dels problemes i conflictes que travessen el medi rural. Apartats amb aquest tipus d'activitats també han estat inclosos a molts dels manuals convencionals, però sempre com un apèndix al final de la unitat o amb la forma d'activitats isolades; a aquest llibre pren la forma d'apartat complet i coherent amb la resta del discurs global del manual.

Les activitats proposades des de Gea-clio són molt diferents a les que trobem a la resta de manuals analitzats. A aquest llibre no trobarem cap rastre d'exercicis de baix nivell cognitiu consistents a copiar i enganxar frases o conceptes presents al text, ans al contrari, es tracta d'activitats complexes que inciten a la reflexió pròpia, a la creativitat i al compromís de l'alumnat. Hi trobem, per exemple, activitats d'empatia (què faries si fossis un jove agricultor que...) o la realització de propostes de futur per a hipotètics concursos de idees que busquen solucionar els problemes detectats durant l'estudi de la unitat. També hi trobarem testimonis (reals o versemblants) de llauradors i llauradores que ens permetran apropar-nos a les diferents dimensions d'un paisatge agrari, des de la productiva fins l'antropològica, passant per la patrimonial, conflictual, etc.).

Pel que fa a les referències directes i explícites al paisatge d'Horta hi trobem diverses degut, en part, al caràcter valencià del grup Gea-clio. Molts dels recursos presentats són retalls de premsa sobre conflictes existents o documents d'associacions implicades en la

defensa de l'Horta. Es mostren imatges relacionades amb el nostre paisatge, com ara tarongerars, ceberes, barraques afectades per la ZAL que poden ser emprades com a documents icònics i d'altres de cartogràfics, com un mapa amb els últims reductes de l'horta de València al manual de 3 r d'ESO.

En resum, i a mode de síntesi d'allò explicat fins el moment referent a manuals escolars, podem afirmar que les aproximacions que des dels llibres de text convencionals es fa a determinats paisatges realment són anàlisis d'espais o territoris, ja que el concepte «paisatge», tal i com va ser classificat al Conveni Europeu del Paisatge (Ministeri de Medi Ambient, 2008) ha de comptar també amb la dimensió social i humana per a no quedar-nos simplement en «la fotografia», en allò superficial. Aquesta vessant, però, és totalment ignorada als llibres de text convencionals i només es contempla d'alguna manera als materials alternatius. La única dimensió contemplada de manera hegemònica és la productivista, l'aproximació a la qual es fa exclusivament de manera estadística i quantitativa.

Aquesta manera simplista d'aproximar-se a un paisatge, a través de categories fixes, taxonòmiques i binomials, elimina la complexitat característica de qualsevol tipus de paisatge, el qual és sempre complexe, dinàmic i multidimensional per definició. Les activitats i documents presentats per la majoria de manuals no permeten un aprenentatge significatiu dels continguts ni fomenten la reflexió crítica de l'alumnat, per la qual cosa són incapaços d'implicar-los veritablement en un tema ni emocionar-los. No ens cansarem de repetir que sense emocions no hi ha aprenentatge però aquestes només es donaran quan els professors i professores siguem capaces de vincular la matèria escolar amb els interessos, preocupacions i inquietuds de les estudiants, de connectar les problemàtiques d'un paisatge amb la seua vida quotidiana, tal i com intenten fer materials pedagògics alternatius com els manuals de Gea-clio.

DISCURSOS DOCENTS

Els discursos docents són, amb els manuals escolars, l'altre gran mitjà de transmissió de coneixements i missatges a l'escola. Sovint uns i altres són idèntics, a vegades se'n complementen, en altres ocasions aquests discursos tenen entitat pròpia i només empen el llibre com a suport o recurs didàctic i, en alguna ocasió, se'n prescindeix totalment.

Discursos docents n'hi ha de molts tipus, un de majoritari que reproduïx, al igual que els llibres de text convencionals, els discursos de la tradició pedagògica i acadèmica i un altre que la subverteix, qüestiona i esmola el seu sentit crític. En realitat, però, la majoria de docents es troben entre ambdós extrems, a un posicionament intermedi influenciat pel context del centre i el departament on treballa, per les seues pròpies idees i opinions, així com per la seua predisposició a qüestionar les inèrcies pedagògiques i a modificar-les. Tots aquests elements configuren, en un procés dialèctic, els discursos que el professorat transmet a classe.

Entenem que no n'hi ha prou amb analitzar simplement els llibres de text per a comprendre quins discursos sobre paisatges agraris s'esta transmeten als centres educatius sinó que també cal fixar-se amb molta atenció en l'ús que se'n fa i també en els missatges i idees que el professorat, conscient o inconscientment, està transmetent. Per a fer-ho hem pogut parlar amb dos professionals de l'ensenyament sobre diverses qüestions relacionades amb l'ensenyament del paisatge d'horta.

La percepció que com a individus tenim d'un espai és cabdal per a entendre com ens hi relacionem, també quina valoració en fem i, per tant, com l'expliquem i en parlem i això últim afecta especialment al fet docent. En relació als espais de l'horta, per exemple, detectem una innegable coincidència en una valoració positiva en la que coincideix bona part de la ciutadania (Montiel, 2012) però que, sovint, es limita al caràcter estètic d'aquest paisatge:

«Nunca me he parado a pensar que significa la huerta para mi, tal vez porque no soy de aquí. Lo que tengo claro es que me gusta [...] No le doy un significado social, no le doy un significado personal, no conozco a nadie que se relacione con la huerta, tampoco tengo una relación afectiva...». M. S., IES Tavernes Blanques.

D'una altra banda, aquesta valoració positiva pot ser més ampla i complexa i abraçar altres dimensions:

«Te diferents significats. Es pot considerar un rebost de productes frescos per a abastir la població i també és un pulmó verd i un lloc on poder passejar tranquil·lament. A més té un valor paisatgístic i històric, com un espai creat al llarg dels segles.» J. V., IES Rascanya.

És des d'aquestes darreres posicions més multidimensionals des d'on pensem que es pot fer un treball didàctic més complet en relació al paisatge de l'Horta.

L'horta està present a les classes dels centres de la comarca? Molts dels instituts d'educació secundària de la comarca senzillament no poden defugir-ne doncs estan construïts ben a la vora d'aquest paisatge (IES de Tavernes Blanques, IES Rascanya (València), IES la Garrigosa (Meliana), etc.), ara bé, que l'horta aconseguisca penetrar a les aules és una qüestió ben diferent. El professorat que ha col·laborat amb aquest estudi ens ha explicat les seues realitats i la nostra conclusió és que, tot sovint, el paisatge d'horta s'utilitza com a exemple i referència per a treballar diversos temes, remarcant així el seu caràcter transversal.

«[...] En 3º de ESO lo he utilizado siempre como ejemplo concreto de humanización del paisaje y después como ejemplo de un paisaje agrario determinado y también como ejemplo de problemas. Cuando dí 3º de la ESO por última vez hicimos trabajos en grupo y cada uno tenía que analizar un sector productivo dentro de la zona, a algunos

les tocó el sector primario, entonces tuvieron que hacer entrevistas a gente que trabajaba aquí en la zona de Tavernes [...]

En 2º de bachillerato no hago un analisis concreto de la huerta de València, sinó que la voy analizando en diversos temas. Por ejemplo, cuando analizamos el relieve indudablemente lo utilizo como ejemplo de un tipo de relieve, de humanización del paisaje e incluso de geografía de la percepción [...] Cuando analizamos el sector primario, las características del paisaje mediterraneo: tipo de parcela y esas cosas más aristotélicas, analizando los problemas de la agricultura [...] Cuando analizamos la urbanización, hablando de la expansión de la ciudad, las áreas metropolitanas y el crecimiento periférico de la ciudad, hablo siempre de la huerta. Tambien hablo en el tema de los transportes, cuando hablo del puerto en concreto hacemos referencia al tema de la Punta y la construcción de la ZAL [...]

Es decir, no lo abordo específicamente però en diferentes momentos sí que es oportuno hacerlo.» M. S., IES Tavernes Blanques.

El biaix productivista, però, sembla ben arrelat al plantejament de partida d'alguns d'aquests docents en el tractament del paisatge hortícola. Aquest enfocament, que sovint pren formes subtils, es desvela quan preguntem pel tractament que es fa dels paisatges agraris i de les persones que habiten i treballen eixos espais.

«No suelo hablar mucho de las personas. Cuando hablo de los paisajes suelo hacer una parte muy aristotélica que es dar las características, tipo de parcelas, etc. Muy taxonómica. A continuación intento siempre hablar de las situaciones problemáticas de cada uno de los paisajes agrarios y, si es oportuno, hablo de las personas, però no suelo hacerlo demasiado. En algunas ocasiones hago referencia a lo difícil que es el sector primario, a las dificultades que tienen agricultores y ganaderos, però desde el punto de vista puramente económico (exigencias de la UE, riesgo de desaparición de explotaciones...)» M. S., IES Tavernes Blanques.

Uns altres docents, però, intenten aproximar-se als paisatges agraris i a les persones que en formen part d'una altra manera, fent l'incís en el caràcter dinàmic i inacabat dels paisatges i en valors com ara el respecte.

«Parle del paisatge agrari com d'una entitat viva, que ha anat construint-se al llarg del temps, que encara està viva i que hem de preservar pels seus diversos valors per a les generacions futures. Dels llauradors i les llauradores en parlem com a les persones que cal respectar, ja que són les persones que hi viuen.» J. V., IES Rascanya.

Un dels recursos didàctics més emprats per professors i professores són les finestres, les quals esdevenen un dels millors elements per a treballar el paisatge. A través d'elles es pot connectar amb l'entorn local molt millor que a través d'altres materials com el llibre de text, però n'hi ha que no es conforma amb la contemplació passiva des de darrere

dels vidres i empra les eixides de camp com a metodologia per a aprofitar els recursos paisatgístics propers al centre.

*«Hem fet excursions a l'horta: Racó de l'Anell, Bonrepòs, barranc del Carraixet...
Abans d'anar-hi treballem a classe.» J. V., IES Rascanya.*

Més enllà dels llibres de text, que tots dos docents han reconegut utilitzar al menys a 3^r d'ESO degut a que ha estat una decisió departamental, l'ús d'altre tipus de materials és habitual. Des de continguts elaborats per les pròpies professores o professors fins a materials audiovisuals diversos, com ara documentals o llocs web, passant per retalls de premsa que permeten connectar de manera senzilla el coneixement escolar amb la realitat, així com actualitzar-ne continguts.

Al llarg d'aquest treball hem pogut parlar en diverses ocasions de la transversalitat del paisatge d'horta, la qual cosa pot afavorir molt el treball multidisciplinar i la col·laboració entre docents de diferents àrees. Per a fer-ho, però, calen projectes més amples capaços de dissenyar i coordinar el treball conjunt entre diferents departaments d'un mateix centre. Aquests projectes ja comencen a existir a alguns centres:

«Aquest curs ho he treballat conjuntament amb altres docents, ja que ens hem implicat en les jornades escolars per l'horta com a centre, així que ho hem enfocat des de diferents assignatures (E. Física, Català i Matemàtiques).

En general, i com en molts altres temes, no se'n parla suficient. I quan es fa, sovint ho fem de manera puntual. Caldria treballar més per projectes, i tractar temes de manera global.» J. V., IES Rascanya.

Però aquests projectes encara són una experiència minoritària que no ha aconseguit esquarterar la manera de treballar hegemònica, amb professors isolats i assignatures separades per membranes ben sòlides.

Les dues persones amb les que hem pogut parlar sobre aquest tema es troben a uns posicionaments determinats dins de l'escala de grisos des de la que es pot treballar l'horta. Els hem demanat que, des de la seua experiència docent, ens parlen de com veuen que s'ensenya l'horta de manera habitual, per part d'altre professorat o a altres centres i el que ens han respòs no és gaire optimista:

«Yo creo que lo hacemos cada uno a su manera. Se que en algunos lugares lo hacen de manera muy fria... quiza más incluso de lo que lo hago yo, fijandose mucho en lo que hemos dicho antes de la clasificación taxonómica y ya está. Tampoco actualizan demasiado però realmente prefiero no juzgar.» M. S., IES Tavernes Blanques.

«En general, i com en molts altres temes, no se'n parla suficient. I quan es fa, sovint ho fem de manera puntual. Caldria treballar més per projectes, i tractar temes de manera

global [...] De fet, és curiós que no hi haja més cicles relacionats amb el treball al camp. Això indica que des de les institucions no es veu com una eixida econòmica, quan és més aviat al contrari. Cal recordar que un dels greus problemes és l'envelliment de la població agrària.» J. V., IES Rascanya.

A mode de conclusió, d'aquestes converses podem extreure'n algunes idees interessants, com ara que la manera en que un professor concep un determinat paisatge o qüestió serà clau per a l'ensenyament que en fa. També podem veure com opera la transversalitat de l'horta en l'ensenyament de la geografia, la qual pot ser emprada com a exemple o espai de referència des del que parlar de diversos temes i problemàtiques i, per tant, pot ser un tema molt adient per a plantejar projectes multidisciplinars que ajuden a trencar les membranes existents entre matèries escolars i afavorisquen el treball conjunt del professorat.

En molts casos, però, els discursos de moltes professores i professors segueixen analitzant els paisatges agraris des d'una perspectiva productivista i mitjançant categories taxonòmiques, si bé és inevitable que la pràctica docent flexibilitze aquests termes i els adapte a la realitat immediata dels centres en diversa mesura. Existeixen també altres professionals que s'apropen a aquest tema des de la multidimensionalitat, contemplant també la vessant social, històrica o cultural dels paisatges i entenent-los com entitats vives, dinàmiques i inacabades que, per tant, necessiten de la implicació de les comunitats per a ser preservats.

La importància de l'ús de referències geogràfiques properes a l'alumnat és el motiu que pot animar a molts docents a treballar el paisatge de l'Horta, siga a través de referències induïdes pels llibres de text, el currículum oficial o altres materials o bé a través dels vidres de les finestres. El ventall de possibilitats és ample i molts professors i professores també han entès la importància que en aquest aspecte tenen les eixides de camp per tal de contemplar, *in situ*, tot allò que a l'aula sovint no és més que pura teoria. L'eixida de camp pot ser, sovint, el punt d'inflexió que porte a un alumne o alumna a interessar-se per la matèria o, en tot cas, ser l'activitat que millor han valorat, tal com hem pogut comprovar a les avaluacions que les estudiants de l'IES Isabel de Villena van fer sobre el projecte «Horta és futur?»

PROJECTES ALTERNATIUS EXISTENTS I PROPOSTES DE MILLORA.

La inquietud d'algunes professores i professors pel paisatge d'horta, la difusió dels seus valors i la seua preservació s'ha materialitzat durant les darreres dècades en diversos materials i projectes educatius. Perquè elles i ells hi han sigut, nosaltres hi som, per aquest motiu creiem interessant però també just fer un breu repàs per algunes de les experiències que han existit o es donen en el present i que han realitzat les seues aportacions a l'àmbit de l'horta i l'educació.

A principis dels anys 90 es va aprovar la LOGSE. Els seus currículums eren força més oberts que els de les lleis precedents i això, juntament amb un impuls institucional, va afavorir que diversos grups d'innovació pedagògica començaren a produir materials alternatius als existents, realitzats sota uns altres criteris com ara l'educació per indagació o el foment del pensament crític. En aquest context, la Universitat de València i l'Ajuntament van crear un seguit de materials didàctics interdisciplinars sota el títol «La huerta de Valencia. Un proyecto para la educación ambiental» (García, 1995)⁷. Aquesta unitat didàctica aportava materials fins el moment inèdits a les escoles per tal de treballar el territori comarcal des de perspectives diverses. L'aproximació que hi feia, però, feia un recorregut molt superficial per algunes de les problemàtiques de l'horta.

Alguns anys més tard un seguit de professors i professores vinculats al moviment de renovació pedagògica van impulsar «Viure l'Horta. Una proposta didàctica» (Aguilar *et al.*, 2005), tot un seguit de materials i directrius orientats a l'elaboració d'unitats didàctiques per a treballar l'horta des de diferents dimensions. Aquests materials, al contrari dels anteriors, van ser elaborats des de posicionaments ben concrets de compromís per la defensa de l'horta i la dimensió conflictual del paisatge els travessa de principi a fi, tenint com a fils conductors els moviments socials, la lluita ciutadana o les alternatives a la destrucció de l'horta. «No hi ha més, aprendre és assumir el conflicte entre models i representacions socials vinculats a interessos i accions enfrontades. Es tracta d'aspectes fonamentals per a la nostra vida [...] El nostre aprenentatge vol créixer en la comprensió i en el compromís al voltant d'eixe conflicte d'interessos vitals» (Aguilar *et al.*, p. 13).

Aquesta proposta didàctica, a més a més, incloïa un seguit de «macro-activitats» a través de les quals es podia treballar l'horta. Es tractava de propostes obertes, moltes d'elles recollides de l'experiència de diferents professores i mestres. D'entre totes les recollides volem destacar-ne dues: La primera són les propostes d'itineraris didàctics perquè «la millor forma de conèixer l'Horta és observant-la de prop, és per això que convidem a fer passejades, a olerar, mirar, tancar els ulls, tastar els aliments, pensar. El millor és sortir de les aules i conèixer allò que tenim al voltant [...] també hem de deixar que l'Horta entre a l'escola, ja que en som part; es tracta no sols de conèixer l'Horta, sinó de reconèixer-nos com a part de l'Horta» (Aguilar *et al.*, p. 39). La segona macro-activitat que volem remarcar són els projectes d'investigació al voltant de temes molt concrets però amb implicacions molt amples, com ara l'*antropologia de la paella*, on es proposa a l'alumnat la realització d'un xicotet treball de recerca sobre tot el que envolta l'elaboració d'una paella: d'on provenen els ingredients? Com han estat produïts? Qui els compra? Qui els cuina i com? Quins rituals acompanya el fet de cuinar aquest plat? Qui recull els plats en haver acabat? Etc.

7 Enllaç per descarregar la unitat didàctica «La huerta de Valencia. Un proyecto para la educación ambiental»:

<https://www.dropbox.com/s/c26okuq04f12p3b/Material%20did%C3%A1ctico%20Huerta%20Valencia%20javier%20garc%C3%ADa.pdf?dl=0>.

Actualment el projecte «Horta és futur»⁸ creat per la professora Àngels Martínez-Bonafé amb la col·laboració de na Cristina Vicente-Almazán (Veterinària Sense Fronteres-Justícia Alimentària Global) i de Joaquim Ruiz Vázquez recull l'herència dels projectes existents prèviament i ho aplica, amb aportacions pròpies, a una realitat ben concreta: l'IES Isabel de Villena (València) però ho fa a través d'una plana web flexible que ofereix una seqüència didàctica i tot de recursos aplicables a altres centres de la comarca de l'horta.

Aquest projecte proposa a l'alumnat treballar, com hem dit adés, a través d'un blog on es realitza la següent hipòtesi:

«L'Ajuntament de València, conjuntament amb altres ajuntaments de la comarca de l'Horta, volen presentar a finals d'aquest any un projecte a la convocatòria de Fons Europeus de Desenvolupament Regional (FEDER) que es diu EDUSI (Estratègies de Desenvolupament Urbà Sostenible Integrat), per tal d'aconseguir diners per a millorar el desenvolupament del territori. [...] Per a preparar el projecte ens han requerit ajuda a la Xarxa d'escoles per l'horta, una comunitat de centres educatius (de la qual el teu centre en forma part) que volen treballar junts per a dissenyar un futur millor per al nostre territori, un futur d'Economia Sostenible i Sobirania Alimentària. L'Ajuntament ens demana si pensem que l'horta és futur o si ja forma part del passat per estar en vies de desaparició.

Tu què en penses? Has pensat en què t'agrada i què no de l'horta? Has pensat si té alguna cosa important que hauríem de conservar? Has pensat en com serà l'horta en 50 anys? Com voldries que fóra? Durant les pròximes setmanes treballareu aquest projecte per a respondre a la pregunta: L'horta és futur?»

Aquest és el punt de partida d'un projecte de recerca on l'alumnat ha d'aprendre a identificar els problemes que amenacen l'horta però també les seues oportunitats, ha d'apropar-se al territori en una tasca de recerca dissenyada per a fer-lo conèixer les diferents dimensions d'aquest paisatge i, per últim, se l'anima a formular propostes i estratègies de futur. Per a fer-ho posem al seu abast tot un seguit de recursos que creiem adients per al tipus d'aprenentatge significatiu que volem obtenir. Al blog del projecte podeu trobar tots aquests recursos amb els quals intentarem superar moltes de les inèrcies docents existents i abordar l'estudi de l'agricultura periurbana de manera més adient.

Són recursos que, a més a més, comprenen el concepte de paisatge en el sentit ample en el qual hem insistit al llarg d'aquest treball, amb tot un seguit de dimensions des de les quals es pot abordar el seu estudi. Aquests recursos, a més a més, és important que

⁸ Enllaç al blog «Horta és futur»: <<https://hortaesfutur.wordpress.com/>>. [Consultat el 30/09/2016].

siguen de diferents tipus, com veurem a continuació:

- Recursos bibliogràfics: La bibliografia científica i divulgativa és sempre un dels principals puntals de l'estudi de qualsevol tema, també de l'horta. Són rius de tinta els que s'han escrit sobre aquest paisatge tan singular i per tant són moltes les referències bibliogràfiques que ens poden donar suport. Convertir aquest coneixement científic en coneixement escolar pot ser un dels grans reptes de les professors i professores del segle XXI però eixa capacitat determinarà l'efectivitat d'aquest tipus de recursos.
- Recursos cartogràfics: La cartografia és un element imprescindible per a l'apropament territorial a un determinat espai. Els mapes poden representar de manera sintètica la morfologia d'una zona o les divisions que les societats humanes han dibuixat sobre l'espai. Són un marc privilegiat on poder fixar i representar, sobre el territori, dades de diferent tipus: geològiques, socials, naturals, etc. Aquests són alguns dels recursos cartogràfics que hem triat per a apropar-nos a la realitat agrària de la comarca de l'Horta. Els mapes, a més a més, no sols ens orienten a través de l'espai, també ho fan a través del temps. Com afirma Claudio Magris (2008, p. 19), «un lloc és temps condensat, temps múltiple. No és únicament el seu present, sinó també el laberint de temps i èpoques diverses que s'entrellacen en un paisatge i el constitueixen». Amb la superposició o comparació de diferents plànols podem observar l'evolució temporal d'un territori i posar eixes dinàmiques en relació amb la seua evolució històrica.
- Recursos icònics: Les imatges, gravats, pintures, fotografies o vídeos són un dels recursos més atractius per a connectar amb un tema. La nostra generació i aquelles que ens segueixen som de cultura eminentment visual, per tal hem d'aprofitar aquest fet per tal d'educar en la lectura crítica de la imatge.
- Recursos estadístics: Les taules, gràfiques i altres recursos estadístics són capaces de copsar, de manera molt resumida, informació molt variada. Pel seu caràcter quantitatiu, però, també obvia moltes dades que no és possible expressar mitjançant números. Malgrat aquesta limitació sempre és adient emprar aquest tipus de recursos de manera combinada amb la resta per tal d'ampliar la seua perspectiva.
- Recursos narratius: Com va afirmar Cervantes en boca del seu conegut *hidalgo*: «el que lee mucho y anda mucho ve mucho y sabe mucho». Literatura i territori queden així units de manera indescindible. Caminar com a forma per excel·lència d'apropar-se a un paisatge i conèixer-lo, però no la única, també a través de la literatura, de la veu d'aquelles persones que han plasmat un determinat moment i espai en pàgines en blanc. L'eixida de camp combinada amb la lectura literària

pot donar fruits molt emotius que, a més a més, poden fer la funció de baula per a treballar de manera interdisciplinària amb altres matèries (Bataller, 2010).

Com afirma el geògraf Vicent Rosselló (1995, p. 13) a les primeres línies de la seua Geografia del País Valencià: «Estimar la terra -la nostra terra- no és lloar-la sempre i només enaltir-la. Més aviat és conèixer-la en amplària i profunditat». Amb aquest ànim desmitificant d'un territori tan idealitzat com castigat és com encarem la proposició d'aquests recursos didàctics.

Com hem comentat adés, no entenem l'ensenyament del medi local si aquest no està lligat de manera real a eixe entorn i als agents socials presents en ell. En aquest sentit volem citar la recent creació de la Xarxa d'escoles per l'horta, una coordinadora de centres implicats en la defensa de l'horta per tal de realitzar feina conjunta en aquest sentit i impulsar projectes. A més a més, la xarxa funciona com a lloc de trobada i acció de diferents docents interessants en difondre els valors de l'horta entre l'estudiantat. La primera gran activitat d'aquesta Xarxa ha estat l'organització de la I Marxa d'Escoles per l'Horta, que va reunir alumnat de 14 centres educatius al CEIP de Bonrepòs i Mirambell, fins a on van arribar realitzant el recorregut a peu o en bicicleta a través de l'horta⁹.

Totes aquestes experiències, si bé tenen un abast encara minoritari, són la demostració de que des de fa molt de temps existeix una inquietud per treballar el paisatge de l'horta als centres educatius de la comarca i que la tendència d'aquesta voluntat és positiva, amb cada cop més professorat implicat i coordinat. A més a més, el canvi de color polític en les eleccions municipals de maig de 2015 a València i a moltes altres poblacions de la comarca, així com la revisió i activació del Pla d'Acció Territorial de l'Horta està creant el context idoni per a que aquest tipus de projectes puguen tenir una millor acollida.

BIBLIOGRAFIA

AGUILAR, Laura *et al.* *Viure l'horta. Una proposta didàctica*. València: Germania, 2005. 96 p.

APARECIDA, Silvia *et al.* Educación geográfica y salidas de campo como estrategia educativa: un estudio comparativo del Geoforo iberoamericano. *Biblio3W Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*. [en línia]. Barcelona: Universitat de Barcelona, 5 d'abril de 2016, vol. XXI, nº 1.155. <<http://www.ub.edu/geocrit/b3w-1155.pdf>>. [3 d'octubre de 2016]. ISSN: 1138-9796.

BARBERÀ, Lurdes (Coord.). *Geografia. Comunitat Valenciana*. Barcelona: Santillana-

9 Notícia al diari Levante. «Cientos de escolares descubren l'horta»: <<http://www.levante-emv.com/horta/2016/04/22/cientos-escolares-descubren-lhorta/1407851.html>>. [Consultat el 13/06/2016].

Vorammar, 2002.

BAUMAN, Zygmunt. *Identitat*. Madrid: Losada, 2005. 216 p.

BATALLER, Alexandre. Quan l'activitat docent es trasllada fora de l'aula: rutes i viatges lingüístics i literaris. *II Congrés Internacional de Didàctiques*. Girona: Universitat de Girona, 2010.

BUSQUETS, Jaume. La educación en paisaje: una oportunidad para la escuela. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales*, 2010, nº 65, p. 7-16.

BRÜCK, Laurent. *La périurbanisation en Belgique: comprendre le processus d'étalement urbain*. SEGEFA-LMG-Ulg, 2002. 77 p.

DIARI OFICIAL DE LA COMUNITAT VALENCIANA (20 de juliol de 2007), núm. 5562. «Decret 112/2007 pel qual s'establix el currículum de l'Educació Secundària Obligatòria a la Comunitat Valenciana».

GARCÍA, Javier. *La huerta de Valencia. Un proyecto de educación ambiental*. València: Ajuntament de València, 1995. 76 p.

LÓPEZ, Esther. Patrimonio y paisaje. Proyecto en el litoral malagueño. *PH Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 2006, nº 57, p. 97-108.

MAGRIS, Claudio. *El viatjar infinit*. Barcelona: 1984. 2008. 286 p.

MINISTERI DE MEDI AMBIENT. *Convenio Europeo del Paisaje CEP Textos y comentarios*. Ministerio de Medio Ambiente. Govern d'Espanya, 2008.

MONTIEL, Antonio. Expansión metropolitana y agricultura periurbana. Tensiones y oportunidades en l'Horta de Valencia. In ROMERO, Joan i FRANCÉS, Miguel. *La huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto*. València: Publicacions Universitat de València, 2012, p. 137-157.

PRATS, Joaquim; BUSQUETS, Jaume. La didáctica del paisaje. *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, 2010, nº 65, p. 5-6.

PUIG, Josep Maria. Per què l'aprenentatge servei crea comunitat? *Guix, Elements d'Acció Educativa*, 2011, nº 376-377, p. 14-19.

RAMÍREZ, Santos; SOUTO, Xosé Manuel. *Ciències Socials. Geografia 3' ESO*. València: Nau Llibres, 2004. 173 p.

ROSSELLÓ, Vicent. *Geografia del País Valencià*. València: Ed. Alfons el Magnànim. 640 p.

RULLÁN, Onofre. El camp a l'era de les ciutats. Novament «bocage» vs. «openfield»? *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 2005, n° 59, p. 41-60.

SÁIZ, Jorge; COLOMER, Juan Carlos. ¿Se enseña pensamiento histórico en libros de texto de Educación Primaria? Análisis de actividades de historia para alumnos de 10-12 años de edad». *Clio, history and history teaching*. [en línia]. *Proyecto Clio*, 2014, n° 40 <<http://clio.rediris.es/n40/articulos/saizycolomer2014.pdf>>. [03 d'octubre de 2016].

SANCHÍS, Carles. Les terres de l'Horta de València. Crònica de la recent reducció superficial del regadiu històric. *Afers*, 2004, n° 47, p. 111-128.

SANCHÍS, Carles; DíEZ, Ignasi. Huerta y ciudad: contigüidad geográfica y distancia cultural. In ROMERO, J i FRANCÉS, M. *La huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto*. València: Publicacions Universitat de València, 2012, p. 77-98.

SANTANA, Diana *et al.* Las representaciones sociales del paisaje en los trabajos de campo con primaria. In MARTÍNEZ, Ramón i TONDA, Emilia María. *Nuevas perspectivas conceptuales y metodológicas para la educación geográfica*. Córdoba: Universidad de Córdoba, 2014, vol. 1, p. 167-182.

SEGURA, Antoni (Coord.) *et al.* Els llibres d'història en l'ensenyament de la història i altres històries. [en línia] *Finestra oberta*, 2001, n° 22. Fundació Jaume Bofill. <<http://www.fbofill.cat/sites/default/files/339.pdf>> [05 d'octubre de 2016].

TONINI, Ivaine Maria *et al.* Manuais escolares de geografia de Brasil, Espanha e Portugal: Quais as inovações didáticas para o ensino de geografia. In SEBASTIÀ, Rafael i TONDA, Emilia María. *La investigación e innovación en la enseñanza de la Geografía*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2016, p. 869-884.

VALLS, Rafael. Las imágenes en los manuales escolares de historia y las dificultades de su uso didáctico. *Clio & Asociados*, 2007, n° 11, p. 11-23.

VILCHES, Amparo *et al.* *Década de la educación para la sostenibilidad. Temas de acción clave*. Madrid: Centro de Altos Estudios Universitarios de la OEI, 2009. 146 p.

© Copyright Joaquín Ruiz Vázquez y Revista *GeoGraphos*, 2017. Este artículo se distribuye bajo una Licencia Creative Commons Reconocimiento-NoComercial 4.0 Internacional.

GIECRYAL
GRUPO INTERDISCIPLINARIO DE
ESTUDIOS CRÍTICOS Y DE AMÉRICA LATINA